

DET HARMONISKA SYSTEMSKIFTET

JOHAN NORBERG

Sverige var dåligt och ekonomiskt efterblivet. Många var arbetslösa och fattiga. Men efter en tid av liberal politik vände utvecklingen. Systemskiftet hade lyckats. 1800-talets liberala systemskifte, alltså.

Ny vetenskap, ny teknologi och nya produktionsmetoder omvandlar landet. Sveriges gamla näringar revolutioneras och mekaniseras, och produktionen ökar dramatiskt. Det innebär emellertid också att allt fler arbetare friställs och arbetslösheten ökar. De nya sektorer dit arbetskraften skulle kunna strömma för att ge svenskarna nya former av varor och tjänster, är stängda genom politikens försorg. De som har sin position tryggad klarar sig bra, men de som står utanför hankar allt mer efter.

Det är Sverige i början av 1800-talet, ett u-land som ännu inte fått smaka en bit av industrialiseringens frukter. Men jordbruken hade privatiserats genom skiften i omgångar,

och den enskilde bonden fick utrymme för sin företagsamhet och fick åtnjuta resultatet om han nyttjade den. Produktionen hade ökat snabbt, och arbetskraft fick lämna jordbruket. När köp av livsmedel blev en mindre utgiftspost för svenskarna fick de utrymme för ny efterfrågan, sådana hantverksprodukter som de kanske bara drömt om tidigare var nu överkomliga.

Men genom skråväsendet fick vem som helst inte söka sig till de nya näringarna, städerna och skråna bestämde hur många som fick arbeta med vad, vilka det skulle vara och hur mycket de fick producera. De som sedan tidigare arbetade inom t ex skomakeri hade naturligtvis inget personligt intresse av att tillåta andra, kanske effektivare personer, att arbeta inom samma näring. Fabriker, bruk och skogsindustri hämmades fortfarande av strikta merkantilistiska regleringar. Ibland var det miljöpolitiska överväganden som förbjöd dem att utnyttja råvaror och expandera till

stordrift. Tullarna hindrade utrikeshandeln från att driva på konkurrensen. Arbetsmarknaden stelnade och konkurrensen förtvinade. Den enda rörligheten stod de arbetslösa lösdri-
varna för, som tog sig mellan sock-
narna för att få fattigvård.

Paradox skakade liv i liberaler

Lars Johan Hierta, som 1830 grundade *Aftonbladet*, ställde frågan varför Sverige var så dåligt och efterblivet trots alla dess naturliga förutsättningar. Här fanns trots allt både arbetsamhet, ovanligt välutbildat folk och naturresurser i mängder.

Det var denna paradox som skakade liv i den borgerliga liberalismen under första hälften av 1800-talet.

Medelklassen hade börjat växa fram, de hade projekt att förverkliga, kapital att placera och idéer att sprida, men den gamla överheten stod i vägen. Carl XIV Johans regering ville bevara merkantilismen, privilegierna och ståndsriksdagen, och höll den nya informationsteknologin,

JOHAN NORBERG är idéhistoriker och författare till den nyligen utgivna boken *Den svenska liberalismens historia* (Timbro 1998).

pressen, nere. Staten och folket var på kollisionskurs. Och urladdningen resulterade i liberala segrar under perioden 1840–70 då Sverige mer eller mindre genomförde näringsfrihet, frihandel, tryckfrihet, religionsfrihet, demokratisering och kvinnans myndighet.

Ny frihetssyn

Den liberala oppositionen var inriktad på att lyfta på locket till den initiativkraft som låg och jäste under paragrafer och bestämmelser. En ny, dynamisk syn på friheten hade vuxit fram. Liberalerna hade förr varit inriktade på staten och makten. Man bekämpade privilegierna som gav vissa en position på andras bekostnad och förtrycket som tystade det fria tänkandet. Bönderna klagade på skatterna som tog ifrån dem levebrödet. Men i början av 1800-talet, i svallvågorna från Adam Smith och den engelska industrialismen, såg man att friheten inte bara var ett sätt att slippa något negativt, tvång och godtycke, utan även en chans att skapa något positivt: Öppna fördämningar för något helt nytt i det civila samhället, att revolutionera industrin, att skaffa sig en dräglig materiell tillvaro.

Men något genombrott kom inte för liberalismen så länge den bara framstod som borgarklassens 15 minuter av kändisskap – som borgarnas chans att ge igen på kungens och adelns förtryck och i stället tillfredsställa sina egna klassintressen under en period. Det var först när det gick att gifta ihop olika intressen som libe-

ralerna började vinna sina slag.

Sverige har en dokumenterat stark tradition av jämlikhet. Den har levt i den självägande bondeklassen, som har haft egen makt och politiskt inflytande och alltid sluppit underkasta sig feodalismen. Svensken är helt enkelt intresserad av harmoni och jämlikhet. Dessa drag kan visserligen yttra sig i avundsjuka, men också i något långt mer positivt. Det är först när alla äter ur samma krympande krubba som hästarna börjar bitas, och man börjar titta snett på den som lyckas. Annars kan det yttra sig i ett sunt önskemål att själv inte hamna utanför, och i en genuin vilja att alla, även de eftersatta, ska ha chanser och möjligheter.

Om sådana garantier krävs för politisk framgång kan man säga att två personer mer än några andra möjliggjorde det liberala systemskiftet i mitten av 1800-talet. Och det ser inte ut som ett dream-team för liberalisering: den ene var de reaktionära ideolog och den andre var fransman.

Det var Erik Gustaf Geijer och Frédéric Bastiat.

Den tidiga 1800-talsliberalismen hade en tendens till atomism. Nu skulle privilegier bort och människor skulle sköta sig själva, utan att tillhöra stånd och skrän. Det var en frihetsvilja som skrämde inte bara de makthavande som skulle gå miste om sina underlydande, utan även de underlydande som skulle mista sin trygghet. Privilegier gav människor i systemet en säker position och i skråväsendet fanns bidrag och trygghetskassor för

den som behövde.

Diktaren och historikern Geijer ledde kampen mot den liberala individualismen, men genom sina historiska studier tyckte han sig snart se att det hierarkiska system han föredrog inte alls byggde på någon högre visdom, utan på en kortsiktig privilegiejakt mellan stånden. Geijer avföll från konservatismen runt 1838 och gjorde sig till tolk för liberala idéer. Men han kunde fortfarande inte acceptera att det patriarkala samhället ersattes med ren atomistisk frihet. Han sökte i stället nya metoder att skapa gemenskap i ett fritt samhälle, och blandade och skakade därför om sin personliga kristendom med fransk utopism, och amerikansk verklighet. Blandningen gav idén om associationsföreningarna, de fria föreningar som byggde på samarbete för att lösa individuella och samhälleliga problem.

Föreningar för trygghet

Idén vann anklang och liberalerna såg framför sig ett samhälle där friheten skapade sammanhållning i stället för splittring. Under andra hälften av 1800-talet började människor grunda bildningssällskap, arbetarföreningar och institutioner för ömsesidig trygghet. Valfärden tryggades inte längre genom tvångskorporationer, utan genom att människor själva organiserade sig i och finansierade sjuk- och begravningskassor, livränte- och livförsäkringsanstalter, pensionsfonder, fabriks- och yrkeskassor o s v.

Det innebar inte bara att de själva fick större makt över välfärdens vill-

kor, utan även att folk fick lära sig att organisera, att ta ansvar för sitt eget liv, och sitt samhälles villkor. Geijers efterföljare visade att friheten kunde innebära gemenskap, men en så mycket starkare sådan än tvånget eftersom den var frivilligt vald och stärktes, inte försvagades, ju mer individen kämpade för sina intressen.

Adam Smith hade förvånat en hel värld som vuxit upp på hobbesianism, genom att visa att individens egenintresse inte stod i motsatsställning till andras intresse. Tvärtom är det just själviskheten som gör att företagaren ger oss arbete, bagaren ger oss bröd, och bokhandlaren förser oss med *The Wealth of Nations*. Tankegången renodlades av 1800-talets "harmoniekonomer", och mest harmonisk var den franske ekonomen Frédéric Bastiat. Han förklarade att skilda samhällsgrupper i grund och botten hade sammanfallande intressen. Fria kontrakt, fritt företagande och fritt utbyte gjorde att inga avtal kom till stånd utan att båda parter tyckte sig tjäna på det.

Osynlig hand i stället för järnhand

Med ökad produktion, nya innovationer och en större handel skulle arbetets frukter kunna sköras av alla, förklarade harmoniliberalerna. Ett monopol, en tull eller ett bidrag kunde se ut att gynna en enskild grupp, men det skadade hela ekonomin, det gjorde att ansträngningarna koncentrerades på att ta från andra, och dess-

utom gick fördelen till en annan grupp nästa gång. Enligt Bastiat tjänade alla på att sluta fred i kriget om privilegier, och i stället koncentrera sig på att öka sin egen och därmed samhällets förmögenhet. Staternas järnhand skulle ersättas med försynens, eller snarare prismekanismens och egenintressets, osynliga hand.

Bastiat, som enligt Marx var den ytligaste företrädaren för den "vulgärekonomistiska apologetiken", blev de svenska liberalernas husgud, och den liberale finansministern J A Gripenstedt bar alltid med sig hans skrifter. Alla liberaler bar med sig Geijer, vare sig de visste det eller ej. Resultatet blev att liberalismen i mitten av 1800-talet inriktade sig på harmoni och på gemenskap. Med Geijer och Bastiat visade man att frihetliga reformer kunde göra alla delaktiga, alla skulle få möjligheter och alla skulle tjäna på en ökad rikedom och en framåtsyftande kultur.

Alla skulle få en plats i det nya systemet, men inte genom att de tilldelades en position ovanifrån, utan genom att de fick finna den själv. Greven och pedagogen Torsten Rudenschölds begrepp *ståndscirkulation* blev centralt. Människor skulle få sträva till den position som deras anlag och vilja möjliggjorde. Skolan skulle inte längre med latinet som vapen endast forma eleverna till kyrkliga och statliga ämbetsmän, utan vara inriktad på det praktiska livet, och därför ge utrymme för valfrihet och privata skolor.

Det var inte en viss grupp som skulle gynnas, utan alla – inte genom att staten tog från alla, gick ett varv runt kvarteret och sedan gav tillbaka till alla, utan genom att alla vägar skulle öppnas, allas potential skulle tas till vara. Man skulle inte hämnas på den traditionella överklassen, den skulle ha samma likhet inför lagen som alla andra. Men framför allt rikade man sig till de grupper som hämmats av det tidigare systemet, de som blivit arbetslösa genom regleringar, de som inte fick konkurrera genom skråväsendet, de vars associationsvilja krävde föreningsfrihet. Därför flockades inte bara borgare och den gamla skattetyngda liberala kärntruppen, bönderna, kring marknadsreformerna.

Vit, inte röd

Även arbetarna slöt upp kring tankarna om näringsfrihet och frihandel. De sociala problemen och strävan efter bildning löste de i slutet av 1860-talet genom arbetarföreningar. Arbetarfärgen var vit, inte röd.

Den liberala agitationen kan låta som en idyllisering, och visst var problemen ännu stora. Men det nya riket hade ärvt dem, inte skapat dem. På 1870-talet tog industrialiseringen fart, och den ökade rikedommen kunde börja nedkämpa barkbröd, barnarbete, usla bostäder och farliga arbetsplatser.

Liberalerna hade sått ett litet frö till samarbetsvilja och delaktighet, och till hundra år av tillväxt.